

Секція III

Історіографія та спеціальні історичні дисципліни

ДРОЗДОВ В.В.
(м. Ізмаїл)

«ОДЕССКИЙ ВЕСТНИК» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ДУНАЙСЬКИХ КНЯЗІВСТВ (кінець 50-х – початок 60-х рр. XIX ст.)

Друга половина XIX ст. характеризувалася розвитком національно-визвольної боротьби народів Османської імперії. В Дунайських князівствах національна ідея з'явилася після революції 1848–1849 рр., а вже після Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. об'єднання Молдавії та Валахії й здобуття ними незалежності стало першочерговим завданням, що об'єднало різні політичні сили у регіоні.

Румунська проблема знайшла свій відгук і в громадській думці Російської імперії, виразником котрої була періодична преса. Події у Дунайських князівствах розглядалися останньою разом із слов'янським питанням та суперництвом держав на Балканах як складова частина «східної проблеми».

На сторінках російських газет і журналів ліберального й консервативного напрямків румунським подіям надавалася така ж оцінка, що і в урядових колах. Це відноситься не тільки до таких офіційних часописів, як «Санкт-Петербурзький вестник», «Journal de Saint-Petersburg» та реакційного журналу «Время», а й до помірковано-ліберального (до 1861 р.) «Русского вестника» і ліберальних «Отечественных записок»¹.

Трохи відрізнялася від великих столичних видань обсягом відомостей про Румунію газета «Одесский вестник». Зацікавленість місцевої буржуазії її ринком, інтерес суспільної думки Півдня Росії до процесів об'єднання Дунайських князівств та визволення Молдавії й Валахії від панування Туреччини обумовили появу на сторінках вказаного часопису більш докладної інформації про події у них. «Одесский вестник» був першою російською газетою, яка ще з 1859 р. мала свого власного кореспондента в Бухаресті О. Єлисицина, котрий не обмежувався передруком інформації із закордонних видань, як це робили майже всі вітчизняні газети і журнали, а публікував аналітичні, докладні статті про становище у князівствах.

Проблему висвітлення історії їх об'єднання та політики царського уряду відносно даного питання в тогочасній російській періодичній пресі досліджено недостатньо. Позиції російської консервативної, ліберальної й революційно-демократичної періодичної преси щодо цього процесу розкриваються у монографіях радянських істориків В.М. Виноградова «Россия и объединение румынских княжеств»² та Є.Є. Чергана «Русско-румынские отношения в 1859–1863 гг.»³. Крім цього, дана проблема висвітлюється у статтях Є.П. Аксьонової «История народов Центральной и Юго-Восточной Европы в журнале «Современник» (1863–1866)»⁴ та М.П. Мунтяна «Передовая русская

периодическая печать XIX в. и ее отклики на некоторые исторические события в Молдавии»⁵.

Досліджуючи позиції ліберальної преси щодо Дунайських князівств, автори наголошують на важливій ролі «Одесского вестника» як джерела з вивчення історії об'єднання Молдавії й Валахії. Однак дослідники звертаються лише до окремих фактів, котрі висвітлював часопис, але не подають повної картини розгляду ним проблеми об'єднання князівств. Тому дане питання вимагає детальнішого вивчення для отримання об'єктивного уявлення щодо позиції газети «Одесский вестник» як виразника ліберальної думки Півдня Росії до подій у Дунайських князівствах.

В даній статті автор на основі дослідження матеріалів часопису «Одесский вестник» поставив завдання показати: а) що на його сторінках публікувалася ґрунтовна інформація з історії об'єднання Молдавії та Валахії; б) що газета не тільки знайомила спільноту півдня Російської імперії з цим процесом, а й висловлювала власні думки з цього питання.

Поштовхом до розвитку уніоністського руху у Дунайських князівствах були рішення Паризького трактату, згідно з котрими встановлювалося заступництво великих держав за останні, заборонялося втручання в їхні внутрішні справи, гарантувалися незалежне і національне управління, а також повна свобода віросповідання, законодавства, торгівлі та судноплавства⁶.

Отже, після Кримської війни створилися сприятливі умови для уніоністського руху у Дунайських князівствах. Після приходу до влади каймакама А. Гіки влітку 1856 р. в Бухаресті з'явилася центральна комісія уніоністів, а потім – відповідні підпільні комітети у повітах. Вони організовували збори й спрямовували державам меморандуми, в яких зазначалося, що об'єднання Молдавії та Валахії – найперша необхідність і побажання населення князівств⁷.

З початком руху за їх об'єднання «Одесский вестник» відразу ж почав детально висвітлювати ці процеси: «Думка про необхідність об'єднання обох Дунайських князівств в одне, під управлінням іноземного принца, – писала газета, – більше й більше укорінюється та розповсюджується у Молдавії; на чолі руху... став господар, князь Гіка. В усіх головних містах відбуваються збори бояр, духівництва, вченого і купецького стану з метою сприяти об'єднанню. Галац... ревно бажає об'єднання, очікуючи великої торгівельної вигоди; Фокшани... називають себе тепер не інакше, як «румунське місто»; молдавський єпископ та ректор Гушської семінарії видав проповідь, красномовно написану на користь об'єднання; вчений духівник п. Скрибан надрукував особливу брошуру з тією ж метою»⁸.

Часопис також розкривав і прагнення владних кіл Молдавії й Валахії об'єднати князівства. Зокрема газета надрукувала кореспонденцію з Ясс, у котрій зазначалося про рішення Молдавського дивана щодо відповідного проекту. «... Проект об'єднання Молдавії та Валахії в одну державу, – писав «Одесский вестник», – урочисто було прийнято загальними зборами дивана молдавського. 24 травня ... диван одноголосно вирішив піднести князю Гіці адресу з вітаннями разом із виявленням йому подяки за те, що на Паризькому конгресі він запропонував об'єднати обидва князівства... Рішення дивана прийнято з радістю населенням князівств»⁹.

Події у Молдавії й Валахії привертали увагу європейських держав. Румунська проблема розглядалася ними як частина «східного питання». Об'єднання князівств стало першою проблемою в європейській дипломатії

після підписання Паризького трактату і створення «європейського концерту» держав проти Росії. Уряди Австрії, Англії й Туреччини висловилися проти об'єднання. Остання побоювалася, що об'єднання Молдавії та Валахії стане першим кроком на шляху до їхньої незалежності. Англійський уряд розглядав Туреччину як найголовніший ринок збуту для продукції власної промисловості. Тому Великобританія намагалася зберегти її цілісність. Австрійський уряд виношував план встановлення свого панування на нижньому Дунаю. Тому у Відні прагнули мати справу зі слабкими і розрізненими Дунайськими князівствами, ніж із більш сильною Румунською державою.

В свою чергу Франція й Росія виступали за об'єднання князівств. Франція намагалася витіснити Англію, Австрію та Росію і домогтись економічної й політичної переваги у Молдавії та Валахії. Крім цього, Наполеон III намагався завадити проникненню Росії на Балкани шляхом створення буферної Румунської держави між нею і південними слов'янами, котра перебувала під французьким впливом¹⁰. Російський уряд у своїй політиці щодо Дунайських князівств мав цілі, викликані обставинкою після Кримської війни. Царизм внаслідок неї втратив колишні позиції на Балканах. Росії довелося відмовитися від протекторату над Молдавією й Валахією. Тому основним завданням, що стояло тоді перед царським урядом на Балканах, полягало в тому, щоб зберегти Дунайські князівства від посягань суперників.

«Одесский вестник» приділяв багато уваги дипломатичній боротьбі європейських держав щодо питання про об'єднання Молдавії та Валахії. У газеті широко висвітлювалася дипломатична діяльність Австрії, Туреччини і Франції в Дунайських князівствах. Проте мало відомостей було про діяльність російського уряду у них: «... Порти й Австрія... проголошують себе проти проекту об'єднання князівств; англійський посол інтригує..., французький посол голосно підтримує думку про необхідність та користь об'єднання обох князівств в одне; представники інших держав не виявили ще позитивних думок із цього предмета...»¹¹. Отже, газета не доповіла про цілі російського уряду у Молдавії й Валахії.

«Одесский вестник» ставився негативно до політики австрійського і турецького уряду в Дунайських князівствах. Як одну з перешкод на шляху до створення Румунії противники об'єднання – Австрія та Туреччина – використовували окупаційні війська, котрі нібито охороняли внутрішню безпеку князівств. Газета вказувала, що перебування останніх перешкоджає об'єднанню Молдавії й Валахії та сприяє підступам турецької агентури. Часопис засуджував дипломатію Відня, яка на словах погоджувалася вивести війська, а насправді затягувала виконання рішень Паризького трактату. «Що б не зазначалося у дипломатичних нотах, – підкреслювала газета, – але очевидно, що мета залишення там їх військ полягає в підтримці турецько-австрійського впливу у князівствах під час переговорів про майбутній їх устрій»¹².

«Одесский вестник» негативно ставився до нового фірману Туреччини про скликання зборів у Молдавії й Валахії, виданий у жовтні 1856 р. Він забороняв їх комітетам займатися обговоренням будь-якого питання, що відносилось до прав Порти або давніх привілеїв князівств. Внаслідок цього було неможливо навіть запропонувати питання про об'єднання Молдавії та Валахії на розгляд диванів. Таким чином, зазначала газета, «... Порти, всупереч обіцянкам Паризького конгресу, очевидно, збирається не розширювати права та привілеїв князівств...»¹³. Часопис виступав проти таких дій турецького уряду і

захищав інтереси Молдавії й Валахії: «... А скільки можна обмежувати їх та тісніше підкоряти князівства своїй владі»¹⁴.

Кореспондент газети висвітлював діяльність французької й російської дипломатії відносно знаходження австрійських і турецьких військ на території Молдавії та Валахії та фірману Порти. Так, «Одесский вестник» прихильно поставився до дипломатичної ноти, котру надіслали французький і російський послы представнику турецького уряду Решиду-паші, в якій були поставлені питання про зайняття Дунайських князівств австрійськими військами й про право висловлювати думку населенню останніх про їх майбутній устрій, «якщо б навіть дивани визнали корисним об'єднання їх в одне князівство»¹⁵. Ця нота привела до скликання нової Паризької конференції з метою вирішення зазначених питань. Газета висвітлювала рішення форуму, головними з котрих визначала призначення виборів у члени диванів, що повинні були розпочатися після виходу австрійських військ у перших числах квітня 1857 р.

Видання нового фірману і виведення австрійських військ із території Молдавії та Валахії привело до ще більшого поширення уніоністського руху. «Одесский вестник» широко висвітлював процеси його розвитку. «Питання про об'єднання обох князівств в одне володіння, – писав часопис, – мало-помалу вирає тут у загальносуспільній думці, й думають, що більшість голосів у диванах буде на користь цього об'єднання»¹⁶.

Газета повідомляла про створення політичних клубів, які виступали за цей шлях. Зокрема зазначалося про злиття двох найвпливовіших політичних клубів у Центральний виборчий уніоністський комітет, метою котрого було складення загальної програми майбутнього устрою Молдавії та Валахії, та визначалися основні положення останньої: «1) Визнання самостійності князівств... під верховною владою Порти й об'єднаним заступництвом найголовніших європейських держав; 2) необхідність об'єднання обох Дунайських князівств в одну державу; 3) обрання спадкового князя, з будь-якого Європейського володільного дому, що сповідує християнську віру греко-східного сповідання; 4) введення представницького устрою»¹⁷. «Одесский вестник» також повідомляв про заснування двох нових журналів «Concordia» і «Времена», метою котрих було пропагування ідеї об'єднання Молдавії та Валахії.

Як приклад поширення уніоністського руху часопис наводив наступний факт: «Бажання об'єднання обох князівств в одне так посилюється у румунському населенні, що кандидати на майбутнє панування Бібеску, Стирбей, Кантакузін, Стурдза повинні були поставити на чолі своїх прагнень національний девіз: «автономія й злиття»¹⁸.

Газета негативно ставилася до прагнень Туреччини протидіяти руху за об'єднання Дунайських князівств. Одним із засобів придушення уніоністського руху в останніх було призначення Туреччиною нового каймакана у Молдавії Вогорідеса, що був суворим противником їх об'єднання. «Вогорідес... – зазначав «Одесский вестник», – намагається шляхом поліцейських заходів заборонити усі приватні та публічні збори прихильників об'єднання»¹⁹ і підкреслював, що каймакан діє тільки в силу таємних інструкцій, та вказував, що це «... загальна думка у князівствах...»²⁰. Часопис розкривав свавілля адміністрації Вогорідеса, вважаючи, що його політика призведе до серйозної кризи. Отже, будучи на боці руху за об'єднання, «Одесский вестник» засуджував усі спроби протидії йому з боку Туреччини й Австрії.

Значних відгуків у газеті набули події, пов'язані з першими виборами в Молдавії, призначених Вогорідесом на липень 1857 р. Каймакан удався до їх фальсифікації, що призвело до невдоволення як з боку населення, так і з боку Франції та Росії. Часопис повідомляв про факти фальсифікації при складанні списків виборців. Так, за цими даними, з 3 262 осіб духовництва до виборчих списків потрапили 193, а проголосували 17; з 3 000 великих землевласників відповідно – 465 і – 207; з 20 тис. дрібних землевласників до них потрапили 2 264, з 12 тис. купців – 1 190; а промисловців вищого розряду налічувалося лише 11 осіб²¹.

Фальсифікація виборів призвела до розриву дипломатичних відносин Росії, Франції, Пруссії й Сардинії з Туреччиною. Осборнська зустріч, котра відбулася між представниками англійського та французького урядів на початку серпня 1857 р. вирішила цю проблему. Результати виборів у Молдавії були анульовані й призначені нові разом із виборами у Валахії на вересень 1857 р. Проте Франція пішла на поступки англійському кабінету і прийняла точку зору останнього про проведення замість політичного об'єднання князівств адміністративної реформи. Це був повний відхід Парижа від його колишніх позицій.

Вибори в Молдавії та Валахії у вересні 1857 р. закінчилися перемогою уніоністів. «Одесский вестник» схвально оцінив результати виборів: «З 87 депутатів 68 належать до партії об'єднання. Всюди вибори проводяться серед досконалого спокою...»²².

Результати останніх істотно вплинули на розвиток уніоністського руху. Газета повідомляла, що у Валахії все населення виступало за об'єднання князівств, але зазначала, що уніоністський рух розділився на лібералів-прогресистів і поміркованих лібералів. Часопис опублікував програму національної партії Валахії: «1) Об'єднання князівств в одну державу з визнанням верховних прав Порту; 2) нейтральність території князівств; 3) повага до прав князівств; 4) спадковість у роді государя й встановлення зразка правління за європейською формою; 5) єдині загальні збори, що представляють інтереси об'єднаних князівств; 6) підлягання іноземців, які проживають у князівстві, законам країни; 7) визнання за князівствами права укладати торговельні угоди на їх власний розсуд; 8) гарантії всіх цих прав державами, котрі підписали Паризький трактат»²³.

В іншому номері «Одесского вестника», у розділі «Общее обозрение» як найголовніша новина пропонується матеріал про засідання молдавського дивана та друкуються його рішення: «Автономія, котра ніяк не протистоїть існуючим трактатам з Османською імперією й визнанням верховних прав султана; об'єднання Дунайських князівств під управлінням іноземного принца; конституційна форма управління; засади нейтральності...»²⁴. Після прийняття рішень волоським і молдавським диванами газета наголошувала, що Австрія та Англія не забаряться пред'явити протест, однак схвально відзначала, що «... князівствам нічого побоюватися, коли на їхньому боці право, що настільки енергійно підтримують представники Пруссії, Франції, Росії й Сардинії та незламна сила суспільної думки всього освіченого світу»²⁵.

Рішення, прийняті молдавським і волоським диванами, «Одесский вестник» назвав єдиною важливою новиною. Газета подала їх вимоги, які полягали у наступному: «1) Об'єднання обох князівств в єдину державу; 2) спадковість іноземного принца з володільного дому; 3) гарантія самостійності й нейтральності території князівств; 4) представництво урядів з однією

палатою...». Крім цього, часопис надрукував постанови молдавського дивана, котрий встановив наступні права, зокрема «... свободу віросповідання, організацію армії відповідно началу нейтральності, рівність перед законом, загальність податків...»²⁶.

Розвиток подій у Дунайських князівствах вимагав втручання європейських країн, що мали заступництво за них, встановлене Паризьким трактатом 1856 р. Згідно із його XXV статтею, в Парижі повинна була зібратися конференція держав з метою визначення майбутнього устрою Молдавії та Валахії. Саме з цією метою вона відкрилася 10(22) травня 1858 р. між державами, які підписали Паризький трактат. Результатом форуму стало підписання Конвенції відносно устрою Дунайських князівств від 7(19) серпня 1858 р., згідно з котрою вони отримали назву «З'єднані князівства Молдавія і Валахія», що залишалися під сюзеренною владою султана. Конвенція закріпила колективну гарантію великих держав стосовно князівств, вільне управління у них, яке не підлягає ніякому втручання з боку Туреччини, обрання молдавського й волоського господаря, котрим мала бути особа місцевого походження. Населенню князівств забезпечувались особиста свобода, рівність перед законом і відносно податків, рівний доступ до публічних посад, право на захист власності, вільне віросповідання, місцеве самоврядування²⁷.

Отже, Паризька конференція 1858 р. не врахувала бажань населення Молдавії та Валахії. Опір Туреччини, Англії й Австрії, а також компромісна політика Франції після Осборнської угоди призвели до того, що Паризька конференція 1858 р. фактично узаконила сепарацію князівств.

Незважаючи на те, що рішення Паризької конференції були спрямовані проти бажань населення Дунайських князівств, ліберальна преса і, зокрема «Одесский вестник» позитивно висловлювалася про наслідки форуму. Конвенцію, яка була підписана на Паризькій конференції та встановлювала новий устрій Молдавії й Валахії, газета назвала взірцем прав і свобод, але висловлювала побоювання щодо того, чи вона відповідає ступеню зрілості народу: «... Не можна не погодитися, – писав часопис, – що обидва князівства поставлені нею в найсприятливіші умови; подальша доля їх залежить від них самих, від того, наскільки мешканці їх зрілі, щоб скористатися подібною конституцією»²⁸. Така позиція пояснювалася тим, що ліберальна преса підтримувала зовнішньополітичний курс Російської імперії щодо Молдавії та Валахії, що був спрямований на збереження автономії князівств та недопущення там нових збройних конфліктів.

Конвенція від 7(19) серпня 1858 р. не забороняла обрання однієї й тієї ж особи господарем обох князівств. У результаті уніоністи домоглися того, щоб їх прихильник О. Куза був обраний 5 січня 1859 р. на молдавський престол, а через два тижні, 24 січня, – і на волоський. Було зроблено важливий крок на шляху до створення єдиної Румунської держави. Франція та Росія підтримали подвійне обрання О. Кузи, однак проти цього виступили Австрія, Туреччина й Англія. Активна підтримка об'єднання князівств Росією та Францією змусили лондонський кабінет піти на поступки і визнати цей акт. У квітні 1859 р. в Парижі було скликано конференцію держав-заступниць, котра повинна була ще раз вирішити питання про статус Молдавії та Валахії. Проте вона була зірвана початком франко-австрійської війни. У вересні 1859 р. після тривалої дипломатичної боротьби подвійне обрання О. Кузи визнали інші великі держави.

Часопис докладно розкривав події стосовно подвійного обрання О.Кузи в Дунайських князівствах. Він розмістив не тільки інформацію про останнє, а й велику статтю О.Єлицина під назвою: «Избрание в молдо-валашские господа Александра Иоанна Кузы»²⁹. У цій статті давався докладний аналіз подій, що мали місце в князівствах у січні 1859 р.

Відповідно до офіційного курсу російського уряду О.Єлицин привітав подвійне обрання Олександра Кузи та вважав цю подію патріотичним актом, у якому взяли участь усі верстви суспільства. Більшу частину статті автор присвятив докладному опису дій митрополита, бояр і учасників виборчих зборів. Підводячи висновки подіям, О.Єлицин зазначав: «Так закінчилися загальні збори валахів, так виразилося одностайне їх бажання мати князем Олександра Кузу, людину даровиту й здатну, котрого рука провидіння зовсім несподівано звела до вищого ступеня влади. 24 січня буде, дійсно, одним із пам'ятних та історичних днів для обох князівств, тому що у цей день після декількох століть гніту, страждань, безперервної міжусобної боротьби всі верстви суспільства подали один одному руку, щоб підняти загальними зусиллями національність, що занепала»³⁰.

В іншій статті О.Єлицина «Придунайские княжества и Австрия», опублікованій в «Одесском вестнике», зазначалася: «Ані підступи, ані інтриги не могли запобігти тому, що трапилось. Бажання румунського населення, висловлене на конференції, виправдалося в обранні одного й того ж князя в обох державах. Ідея злиття, яку підтримували Франція та Росія, здійснилася таким чином насправді»³¹.

Таким чином, часопис підтримував подвійне обрання О.Кузи, вважаючи його важливим кроком на шляху до створення Румунської держави. Позиції газети збігалися з позиціями інших ліберальних видань, зокрема з «Отечественными записками» і «Русским вестником». Вони також підтримували об'єднавчий рух, висловлювали надії на подальше створення єдиної Румунської держави. Журнал «Отечественные записки» вважав, що обрання О.Кузи господарем Молдавії й Валахії стало «сильним, нежданим протестом румунського народу проти того рішення, котре... завдяки старанням Австрії та Туреччини прийняла Європа»³².

Одночасно «Одесский вестник» повідомляв про прорахунки у політиці О.Кузи в князівствах. Газета періодично друкувала кореспонденції О. Єлицина у відділі «Заграничные известия» під назвою «Придунайские княжества», а також статті, в яких розкривалося дійсне становище Молдавії й Валахії після їхнього об'єднання на чолі з О.Кузою.

Окремим дослідженням становища князівств була стаття О.Єлицина «Краткий очерк положения Придунайских княжеств со времен дарованной им конституции»³³, що була надрукована в газеті. Кореспондент стверджував, що румунський народ спочатку захоплювався конституцією, котра надавала всім однакові права громадянства, але через декілька місяців загальна довіра населення до уряду похитнулася. Автор вказав основні причини невдоволення останнього політикою Кузи: збільшення податків, що вдарило по становищу бояр, орендаторів, купців та іноземців; відчуження майна у греко-східного духовництва; проблеми з колоністами в Південній Бессарабії. Все це, на думку Єлицина, погіршило становище у Молдавії й Валахії та похитнуло авторитет О.Кузи.

Незважаючи на прорахунки його політики, «Одесский вестник» прихильно

ставився до таких дій адміністрації Кузи, як прийняття актів про об'єднання румунської законодавчої палати і створення єдиних міністерств, визнаючи їх подальшим кроком на шляху до повного адміністративного та політичного об'єднання князівств. Уже на початку грудня 1861 р. завдяки зусиллям дипломатії Франції й Росії, а також дипломатичним зусиллям О.Кузи було видано турецький фірман, котрий проголошував адміністративне об'єднання Молдавії з Валахією, але тільки на час правління останнього. Таким чином, процес об'єднання Дунайських князівств у Румунську національну державу закінчився. Це було однією з найважливіших передумов для завоювання останньою незалежності.

Таким чином, часопис детально висвітлював процеси об'єднання Молдавії та Валахії, висловлював своє ставлення до них. Важливість процесів об'єднання князівств і створення єдиної держави для громадської думки Півдня Росії підтверджувалося тим, що «Одесский вестник» мав власного кореспондента в Бухаресті О.Єлицина. Головними питаннями, що були висвітлені у газеті, були процеси розгортання уніоністського руху, ставлення європейських держав до розвитку руху за об'єднання Молдавії й Валахії, дипломатична боротьба між великими державами за Дунайські князівства. Окремі статті були присвячені дослідженню значення подвійного обрання О.Кузи для подальшого адміністративного і політичного об'єднання Молдавії та Валахії, а також наслідків його політики в Дунайських князівствах. «Одесский вестник», який належав до видань ліберального напрямку, висвітлюючи питання об'єднання Молдавії й Валахії, підтримував офіційний курс російського уряду щодо них. Тому газета відповідно з цим курсом наполягала на вирішенні «румунського питання» тільки за допомогою європейської дипломатії.

¹ Чертан Е. Е. Русско-румынские отношения в 1859–1863 гг. – Кишинев, 1963. – С.42.

² Виноградов В. Н. Россия и объединение румынских княжеств. – Москва, 1961.

³ Чертан Е. Е. Указ. соч.

⁴ Аксенова Е. П. История народов Центральной и Юго-Восточной Европы в журнале „Современник” (1863–1866) // Исследования по истории славяноведения и балканистики. – Москва, 1981. – С. 306–324.

⁵ Мунтян М. П. Передовая русская периодическая печать XIX в. и ее отклики на некоторые исторические события в Молдавии // Вековая дружба: Сборник статей. – Кишинев, 1961. – С.306–324.

⁶ Парижский трактат. Париж, 18/30 марта 1856 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. – Москва, 1952. – С.31.

⁷ Гросул В. Я., Чертан Е. Е. Россия и формирование Румынского независимого государства. – Москва, 1969. – С.91.

⁸ Одесский вестник. – 1856. – №78. – С.377.

⁹ Там же. – №61. – С.296.

- ¹⁰ *Чертан Е.Е.* Указ. соч. – С.56.
¹¹ Одесский вестник. – 1856. – №107. – С.534.
¹² Там же. – №112. – С.564.
¹³ Там же. – №125. – С.629.
¹⁴ Там же.
¹⁵ Там же. – №135. – С.683.
¹⁶ Там же. – 1857. – №18. – С.83.
¹⁷ Там же. – №37. – С.183.
¹⁸ Там же. – №42. – С.209.
¹⁹ Там же. – №43. – С.215.
²⁰ Там же. – №52. – С.261.
²¹ Там же. – №89. – С.433.
²² Там же. – №106. – С.516.
²³ Там же. – №111. – С.536.
²⁴ Там же. – №118. – С.565.
²⁵ Там же.
²⁶ Там же. – №129. – С.612.
²⁷ Конвенция относительно устройства Дунайских княжеств. Париж, 7/19 августа 1858 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. – Москва, 1952. – С.56–68.
²⁸ Одесский вестник. – 1858. – №109. – С.606.
²⁹ *Елисицын А.* Избрание в молдо-валашские господа Иоханна Кузы // Одесский вестник. – 1859. – №20.
³⁰ *Чертан Е.Е.* Указ. соч. – С.87.
³¹ *Аксенова Е.П.* Указ. соч. – С.324.
³² Политическое обозрение // Отечественные записки. – 1859. – Т. СХХIV. – С.26.
³³ *Елисицын А.* Краткий очерк положения Придунайских княжеств со времен дарованной им конституции // Одесский вестник. – 1861. – №28. – С.118–119.